

Аляксандр Краўцэвіч
(Гродна)

Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы

Усходнеславянскі тэрмін „Літва” ў літоўскай мове мае адпаведнік „Lietuva”. Польская назва „Litwa”, відавочна, з’яўляецца запазычанай ад усходніх славян¹. Этымалогія тэрміна не высветлена. У гістарыяграфіі вядомы спробы абгрунтавання гідранімічнага паходжання назвы (ад магчымай даўняй назвы Нёмана — Я. Атрэмбскі², ад рэчкі Letaukos ці Lieutaukos — К. Кузавініс³), якія, аднак, не сталі агульнапрынятымі⁴.

Першая вядомая згадка аб Літве ў пісьмовых крыніцах знойдзена ў т.зв. Кведлінбургскіх аналах (*Annales Quedlinburgenses*) 11 ст. Хроніка паведамляе пад 1009 г., што актыўны хрысціянскі місіянер — святы Бруна, прыняў пакутніцкую смерць ад язычнікаў на мяжы Русі з Літвой (*in confinio Rusciae et Lituae*)⁵.

Аповесць мінулых гадоў — першы летапісны твор усходніх славян, называе Літву сярод народаў, якія маюць уласную, адрозную ад славян мову⁶. Літва ўпамінаецца таксама ў некаторых сярэдне-

¹ J. Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*, Warszawa 1958, s. 2

² Там жа, с. 5.

³ K. Kuzavinis, *Lietuvos vardo kilme*, [w:] *Lietuvos TSR aukstuji mokyklu mokslo darbai. Kalbotyra*, Vilnius 1964, t. 10, s. 5-18.

⁴ E. Gudavičius, *Del Lietuvos valstybes kurimosi centro ir laiko*, [w:] *Lietuvos TSR Mokslu, Akademijos darbai. A serija*, Vilnius 1983, t. 2 (83), s. 61-70.

⁵ *Annales Quedlinburgenses*, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Skriptorum*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1839, t. 3, s. 80; W. Meysztcowicz, *Szkice o świętym Brunie — Bonifacym*, [w:] *Sacrum Poloniae Millenium*, Rzym 1958, t. 5, s. 495-496.

⁶ *Повесть временных лет*, М осква—Ленинград 1950, ч. I, с. 13. „А се суть инии языци, иже дань дають Руси: чюдь, меря, весь, мурова, черемись, мор-

еўрапейскіх хроніках 12 ст.⁷. З 12 ст. (асабліва з 80-х гадоў) тэрмін „Літва” трывала замацоўваецца на старонках усходнеславянскіх летапісаў, што было звязана з узрастаннем ваенна-рабаўнічай актыўнасці летапісных літоўцаў. У гэты час балцкія плямёны, акрэсленыя ў летапісах назвай „Літва”, уступілі ў стадыю познеродавага грамадства — перыяд так званай „ваеннай дэмакратыі”, калі вайна „вядзецца цяпер толькі дзеля рабаўніцтва, становіцца пастаянным промыслам”⁸. Летапісныя літоўцы нападаюць на далёкіх і бліжніх суседзяў, за выключэннем некаторых роднасных ім плямёнаў (жамойтаў, прусаў, ячвягаў), а таксама ўсходніх славян, якія засялялі землі будучай Беларусі (Падзвінне, Падняпроўе, Панямонне). З апошнімі балцкія плямёны, у тым ліку літоўцы, знаходзіліся ў працяглым мірным кантакце, паступова падпадаючы пад уплыў усходнеславянскай культуры⁹.

Даследчыкі адзначаюць, што ўжо ў вядомых крыніцах 13 ст. тэрмін „Літва” ўжываецца ў двух значэннях: „Літоўская зямля” ў вузкім сэнсе і ў сэнсе шырокім як сукупнасць усіх літоўскіх земляў¹⁰. Апошняе можна тлумачыць слабой знаёмасцю крыніц з племяннымі падзеламі балцкіх плямёнаў Панямоння, ці таксама палітычнымі матывамі¹¹. Апошняе мела месца ў суседняй Прусіі, калі крыжакі імкнуліся ахапіць назвай прусаў як мага больш мясцовых плямёнаў, бо мелі фармальнае дараванне ад папы і імператара менавіта на Прусію¹².

Відавочна, рускія летапісцы, засвоіўшы назву пагранічнага з усходнімі славянамі племені, пераносілі яе на блізкіх сваякоў-суседзяў літоўцаў. Розніцу між імі славяне пачалі заўважаць пры бліжэйшым знаёмстве. Так сама было з немцамі, калі яны ў вусці Дзвіны сустрэліся з лівамі і ў выніку пераважна балцкая краіна была

дтва, пермь, печера, ямь, литва, зимгола, корсь, норома, либь: си суть свой языкъ имуще, от колена Афетова, иже живутъ въ странахъ полуночныхъ”.

⁷ E. Gudavičius, „Lietuvos” vardas XI a. — XII a. I puses šaltiniuose, [w:] *Lietuvos TSR Mokslu Akademijos darbai. A serija*, Vilnius 1983, t. 3 (84), s. 79-88.

⁸ Ф. Энгельс, *Происхождение семьи, частной собственности и государства*, [w:] К. Маркс, Э. Энгельс, *Избранные сочинения*. В 9-ти томах, Москва 1987, т. 6, с. 230.

⁹ В. В. Седов, *Литовские племена*, [w:] *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, Москва 1987, с. 381-417; Я. Г. Зверуго, *Верхнее Понеманье в IX-XIII вв.*, Минск 1989.

¹⁰ E. Gudavičius, „Lietuvos” vardas..., s. 79.

¹¹ П. Урбан, *Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвіноў*, Мінск 1994, с. 35-36.

¹² В. И. Кулаков, *Земля пруссов и „пруссские земли”*, [w:] *Балто-славянские исследования 1985 г.*, Москва 1987, с. 95-101.

названа па імю гэтага угра-фінскага племені. Тое ж адбывалася ў Прусіі, населенай роднаснымі, але ўсё ж адрознымі між сабой саюзамі плямёнаў¹³. Тут старажытная назва краіны захавалася і пасля кардынальнай змены этнічнай сітуацыі на карысць немцаў.

Напэўна раней за літоўцаў усходнія славяне сутыкнуліся з яцвягамі, таму першыя звесткі аб яцвягах адносяцца да 10 ст. Жамойць не мела непасрэднай мяжы з Руссю і, відавочна, таму ва ўсходнеславянскіх летапісах з'яўляецца значна пазней — у 13 ст¹⁴.

Акрамя ўсходнеславянскіх летапісаў важнымі крыніцамі па гісторыі Літвы з'яўляюцца крыжацкія хронікі 13-14 ст.ст., да якіх далучаюцца актавыя матэрыялы, нешматлікія ў 13-14 ст.ст. і ўсё ў большай колькасці са стагоддзя 15 і асабліва 16.

М. Любаўскі — аўтар капітальных прац па гісторыі ВКЛ, першы заўважыў, што назвы: „зямля Літоўская”, „вялікае княства Літоўскае”, „панства літоўскае” — у дакументах ВКЛ 14-16 ст.ст. даволі часта абазначаюць не ўсю дзяржаву, а толькі яе частку, „аддзельную ад усіх астатніх вобласцей ці зямель у палітыка-геаграфічных адносінах”¹⁵. Даследчык называе „ўласна Літоўскую зямлю” ці „вялікае княства ў цесным сэнсе” ядром, цэнтральнай вобласцю „літоўска-рускай дзяржавы”. М. Любаўскі прыйшоў да высновы, што першапачаткова пад гэтай назвай разумелася вобласць правых прытокаў Нёмана, пераважна ракі Віліі, населеная так званай „верхняй Літвой” (Auxtote). „Але ў даследуемы час (перад I-м Статутам — А. К.) назва „зямля літоўская” нават у прыватным цесным сэнсе выйшла ўжо з межаў гэтага першапачатковага абазначэння і распаўсюдзілася на некаторыя рускія ўладанні, занятыя Літвой да паловы 13 ст. і больш-менш ёй каланізаваныя”¹⁶ (данія археалогіі тэзу аб літоўскай каланізацыі не пацвярджаюць, а сведчаць якраз аб адваротным — А. К.). Гэта так званая „Чорная Русь” — „вобласць на левых прытоках Нёмана з ракой Свіслаччу ўключна, з гарадамі: Ноўгарадкам, Ваўкавыскам, Слонімам, Здзітавам і Гораднам”¹⁷. М. Любаўскі ўстанавіў, што „ў канцы ўдзельнага перыяду (пачатак 15 ст. — А. К.) больш—менш устойліва трымалася дзяленне Літоўскай зямлі на наступныя часткі: 1) княства Віленскае, 2) княства Троцкае, 3) княства Гарадзенскае, 4) княства Наў-

¹³ Там жа.

¹⁴ H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, [w:] *Lituanoslavica Poznaniensia. Studia Historica*, Poznań 1985, t. I, s. 59-60.

¹⁵ М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского о статута*, Москва 1893, с. 5

¹⁶ Там жа, с. 2.

¹⁷ Там жа, с. 3.

гародскае. Паверх гэтага дзялення праходзіла дзяленне Літвы на Віленскую і Троцкую паловы, у якім выразіўся ваенна-палітычны дуалізм, усталяваны на Літве пры Альгердзе і Кейстуце і які трымаўся, як было ўжо ўпамянута, пры Ягайле і Скіргайле¹⁸. Усе княствы ў ваенным сэнсе падпарадкоўваліся віленскаму (Віленскае і Ноўгарадскае) і троцкаму (Троцкае і Гарадзенскае) ваяводам. „Але па справах грамадзянскай адміністрацыі і суда — піша Любаўскі — кампетэнцыя віленскага і троцкага ваяводаў абмяжоўвалася межамі Віленскага і Троцкага княстваў у цесным сэнсе”¹⁹.

Са спасылкамі на дакументы М. Любаўскі абгрунтоўвае таксама прыналежнасць да Лігоўскай зямлі Наваградка ў 15 ст. і Гародні ў 14 ст.²⁰ Адсюль можна меркаваць, што даследчык лічыў стан рэчаў у 14-15 ст.ст. адпавядаючым сітуацыі на 16 ст.

Высновы М. Любаўскага спрабаваў аспрэчыць Ф. Леантовіч, які фармаванню тэрыторыі ВКЛ прысвяціў спецыяльную працу²¹. Ф. Леантовіч таксама ўжываў паняцце „ўласнай Літвы” (собственной Литвы), але надаваў яму толькі этнічна-балцкае значэнне і аддзяляў ад „Чорнай Русі” (Ф. Леантовіч — адзін з нямногіх гісторыкаў, якія ўжываюць гэты яўна штучны тэрмін без двукоссяў — А. К.). На тэрыторыі „ўласнай Літвы” даследчык выдзеліў тры групы тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак: вялікакняскі ўдзел; удзелы мясцовых князёў, якія не належалі да вялікакняскай дынастыі; землі і воласці-княствы, якія не належалі да буйных княскіх удзелаў. З першага погляду відаць, што крытэрыі гэтай класіфікацыі даволі невыразны, дакладней, тут маюць месца два розныя крытэрыі лакальнага значэння: падзел паводле феадальнай іерархіі (першыя дзве групы) і паводле велічыні зямельных уладанняў (трэцяя група). Да першай групы Ф. Леантовіч аднёс: Кернаўскую, Троцкую і Віленскую землі, а таксама Крэўскую воласць (ці княства) і Лошскую воласць. Да другой групы аднесены ўладанні князёў мясцовага паходжання, размешчаныя ў „Завілейскай зямлі” — ад ракі Віліі да Заходняй Дзвіны — княствы: Біржанскае, Уцецкае і Гедройцкае, і ў паўднёва-ўсходняй палове Літвы — княствы: Свірскае — на поўнач ад Крэўскай зямлі да полацкіх межаў, таксама Гальшанскае і Трабскае. Складнікі трэцяй групы былі раскіданы па розных частках Літвы, напрыклад, зямля Занальшанская, Ашмяна, Эйшышкі, Граўжышкі і іншыя. У якасці памежных Ф. Леантовіч на-

¹⁸ Там жа, с. 10-11.

¹⁹ Там жа, с. 11-12.

²⁰ Там жа, с. 3-4.

²¹ Ф. И. Леонтович, *Очерки по истории литовско-русского права*, Санкт-Петербург 1894.

зваў Лідскае княства (на поўдзень ад Віліі на рубяжы Літвы з Чорнай Руссю ці на паўднёвай ускраіне Літвы, прылягаўшай да Чорнай Русі). Лошская зямля паводле Ф. Леантовіча размяшчалася „на рубяжы Літвы з Беларуссю”²².

Сёння, сто гадоў пазней, можна ўпэўнена канстатаваць, што ў навуцы трывала замацаваліся погляды М. Любаўскага, угрунтаваныя на значна саліднейшай крыніцзнаўчай базе. Складаныя геаграфічныя выкладкі Ф. Леантовіча, яго балцкае разуменне „ўласнай Літвы” не вытрымалі канкурэнцыі з лагічнай канструкцыяй М. Любаўскага і зараз практычна забыты.

Выснову М. Любаўскага аб „Літве ўласнай” як тэрыторыі складзенай з этнічна балцкіх і этнічна ўсходнеславянскіх зямель падтрымала падаўляючая большасць гісторыкаў. Дыскусіі вяліся толькі аб канкрэтных граніцах гэтай Літвы.

С. Кутшэба надаваў названаму хароніму памеры значна большыя чым Любаўскі. Да „ўласнай Літвы” ён залічваў: землі між Дзіснай і Заходняй Дзвіной з Браславам, Чорную Русь з Навагрудкам, Ваўкавыскам, Слонімам і Гроднам (былі яны далучаны да этнаграфічнай Літвы ў сярэдзіне 13 ст.); княствы Палесся, Падляшша з Бельскам, Мельнікам, Драгічынам, Брэстам і Камянцом (далучаныя ў 14 ст.); так званую „Русь” — абшар над Сожам, Бярэзіной і ніжняй Прыпяццю (далучаны ў сярэдзіне 14 ст.); кавалкі, адарваныя ад кіеўскага, чарнігаўскага і смаленскага ўдзелаў, размешчаныя над Бярэзіной, ніжняй Прыпяццю і Сожам. Да гэтага абшару пазней была далучана толькі Жамойць²³. Такім чынам С. Кутшэба да „ўласнай Літвы” залічыў фактычна тэрыторыю ВКЛ пасля Люблінскай уніі.

А. Халецкі ў якасці рана заваяваных і таму цясней злучаных з Літвой пачатковай, этнічнай, называе так званую Чорную Русь з Гроднам, Навагрудкам і г.д.; Падляшша разам з Брэсцкай зямлёй; дробныя палескія княствы; Мінск разам з воласцямі над Бярэзіной, сярэднім Дняпром і верхнім Сожам і Мсціслаўскую зямлю²⁴.

У. Пацеха да палітычнага цэнтра дзяржавы залічыў першасны абшар Віленскага і Троцкага ваяводстваў. Да яго належала Чорная Русь з Гродзенскай зямлёй, Навагрудкам і г.д., Падляшша з Брэсцкай зямлёй, Палессе, Мінск, Магілёў і Мсціслаў разам з „рускімі воласцямі” над Бярэзіной, сярэднім Дняпром і верхнім Сожам²⁵.

²² Там жа, с. 36, 39, 41, 42, 47.

²³ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II *Litwa*, Lwów 1914., s. 7-9.

²⁴ O. Halecki, *Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Seria II, Kraków 1916, t. 59, s. 216-217.

²⁵ W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494-1537)*, Poznań 1958, t. 3, s. 11.

Выключна балцкае этнічнае значэнне паняццю Літвы надаюць некаторыя літоўскія даследчыкі (К. Пакштас, Б. Квіксліс), што знайшло адлюстраванне ў Літоўскай энцыклапедыі²⁶.

Дэталёвым аналізам паняцця Літвы, дакладней літоўскай этнічнай мяжой на ўсходзе займаўся Е. Ахманьскі. Даследчык прыйшоў да высновы, што „згодна з крыніцамі за ўласную Літву ў 15-16 ст.ст. належыць прыняць: два этнічна літоўскія ваяводства — Віленскае і Троцкае, Браслаў, Мінск, Навагрудак з так званай Чорнай Руссю (Ваўкавыск, Слонім, Камянец) і Гродна”²⁷. Аднак на наступнай старонцы, на прысвечанай гэтай самай уласнай Літве карце, даследчык паказвае зусім іншыя яе граніцы і не ўключае ў Lithuania Propria ні Мінска, ні Навагрудка са Слонімам, Ваўкавыскам і іншых (мал. 2). Відавочна, гэта проста прыкраса памылка, таксама як і адсутнасць на той жа карце мяжы між уласнай Літвой і Жамойцю. Акрамя таго Віленскае і Троцкае ваяводства нельга назваць этнічна літоўскімі, бо ў 15-16 ст.ст. да іх належалі тэрыторыі Гродна, Навагрудак „з так званай Чорнай Руссю” (да сярэдзіны 16 ст.) — этнічна беларускія землі.

Е. Ахманьскі прыйшоў да высновы, што „факт залічэння Мінска, Чорнай Русі і Браслаўля да Літвы можна тлумачыць толькі раннім (найпазней пры Міндоўгу — загінуў у 1263 г.) і цесным аб’яднаннем з літоўскай дзяржавай, поўнай ліквідацыяй іх адметнасці, якую пазней захавалі, бо былі ўключаны ў 14 ст. іншыя рускія землі як Полацк, Віцебск, Кіеў, існуючыя на прынцыпе асобных замяль”²⁸. І яшчэ важная выснова: „Межы Lithuania Propria, якія ўдаецца акрэсліць на падставе крыніц 15-16 ст.ст., несумненна, адпавядаюць межам літоўскай дзяржавы (усталяваным пры Міндоўгу), якая стала ядром будучага Вялікага княства Літоўскага”²⁹.

Не згаджаецца з рэальнасцю тэза Е. Ахманьскага аб поўнай ліквідацыі адметнасці Чорнай Русі, Мінска і Браслаўля. Адметнасць трацілі якраз этнаграфічна літоўскія землі, працэс беларусізацыі якіх адзначаўся даследчыкамі яшчэ ў пачатку 20 ст.³⁰

У апошнія гады лакалізацыяй гістарычнай Літвы, а таксама Русі на 16 ст. дэталёва займаецца М. Спірыдонаў. Даследчык у першую чаргу канцэнтруе ўвагу на самай складанай праблеме — размежаванні Літвы і Русі. Для акрэслення названых вобласцей ім вы-

²⁶ J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennnej do XVI wieku*, Poznań 1981, s. 69-70.

²⁷ Там жа, с. 73.

²⁸ Там жа.

²⁹ Там жа.

³⁰ A. Brückner, *Polacy a Litwini. Język i literatura*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa—Lublin—Łódź—Kraków 1914, s. 347-348, 362-363;

карыстоўваюцца пісьмовыя крыніцы, якія прама ці ўскосна сведчаць аб месцазнаходжанні канкрэтнага населенага пункта на Русі або на Літве. Метад не новы, але ў даным выпадку вельмі старанна праведзены ў жыццё. Як адзначае сам М. Спірыдонаў, яго „лакалізацыя названых рэгіёнаў істотна адрозніваецца ад адпаведных уяўленняў, змешчаных у гістарыяграфіі, як дастаткова пераканаўчай аргументацыяй, так і адносна высокімі канкрэтнасцю і выразнасцю”³¹. У сапраўднасці так яно і ёсць. У сумеснай з В. Насевічам працы, прысвечанай лакалізацыі Русі ў 16 ст., указаны 122 населеныя пункты, размешчаныя на Русі, што даволі дакладна акрэслівае месцазнаходжанне апошняй. Даследчыкі прыйшлі да высновы, што змяшчэнне мяжы адбывалася з захаду на ўсход і што Русь — гэта назва аднаго з некалькіх рэгіёнаў на тэрыторыі ВКЛ — побач з Літвой, Жамойцю, а таксама Валынню, Кіеўшчынай, Падляшшам, Падоллем і Палессем³². У іншай працы М. Спірыдонаў дае апісанне прыблізнай заходняй мяжы Русі паводле населеных пунктаў: Ажунічы, Камень Завілейскі, Сялец, Шэметава, Смілавічы, Мацеўчы, Суцін, Глуск (Дубровіцкі), Скрыгалава, Мазыр і інш.³³ (мал. 4).

З дапамогай таго ж метада М. Спірыдонаў лакалізуе і саму Літву. Вынікі выглядаюць пераканаўча: „Выкладзеныя даныя дазваляюць сцвярджаць, што ў 16 ст. сучаснікі адносілі да Літвы перш за ўсё этнічна літоўскія Віленскі, Вількамірскі, Ковенскі, Троцкі і Упіцкі паветы, а таксама поўнасцю ці часткова „беларускія” паветы ВКЛ: Браслаўскі, Віленскі, Ваўкавыскі, Гарадзенскі, Лідскі, заходнюю частку Менскага, большую частку Ноўгарадскага, амаль увесь Ашмянскі і Слоніміскі”. Мяжу між Літвой і Руссю ў найбольш агульным выглядзе — на думку М. Спірыдонава — можна правесці па 28 мерыдыяну ад Грынвіча³⁴. Можна дадаць яшчэ назіранне даследчыка аб неадназначнай лакалізацыі сучаснікамі памежных паселішчаў і важную выснову, што гістарычныя рэгіёны ВКЛ істотна не супадалі ні з этнічнымі тэрыторыямі, насяляўшых яго розных этнасаў, ні з адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі ВКЛ³⁵.

М. Я. Гринбег, *К вопросу об участии литовцев в этногенезе белорусов*, [в:] *Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции*, Москва 1959, с. 530, 593.

³¹ М. Ф. Спиридонов, „Литва” и „Русь” в Беларуси в 16 в., [у:] *Наши радавод*, Гродна 1996, ч. 7, с. 208-209.

³² В. Насевич, М. Спірыдонаў, „Русь” у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст., [у:] *З глыбі вякоў. Наш край*, вып. I, Мінск 1996, с. 4-27.

³³ М. Ф. Спиридонов, „Литва” и „Русь”..., с. 207.

³⁴ Там жа, с. 208.

³⁵ Там жа.

Такім чынам можна канстатаваць — выснова М. Любаўскага аб існаванні „ўласнай Літвы” ці хароніма „Літва” з балта-ўсходнеславянскім насельніцтвам пацвярджаецца навейшымі даследаваннямі. Апошнія значна ўдакладнілі прапанаваныя даследчыкам яшчэ ў 19 ст. межы гэтага хароніма.

У 16 ст. з’явіўся яшчэ цікавы харонім, вывучэннем якога дэтальва займаўся З. Вайтквяк. Менавіта гэты даследчык выдзеліў харонім „Завлейская Літва”, які размяшчаўся ў паўночнай частцы Віленскага ваяводства (мал. 1). Даследчык высветліў, што гэты тэрмін з’явіўся ў вялікакняскай канцылярыі на пачатку 16 ст. і „быў прыпісаны рэгіёну, адміністрацыйна-тэрытарыяльная асаблівасць якога ўжо тады была заўважана”³⁶. З прыведзеных даследчыкам дакументальных сведчанняў вынікае, што для акрэслення паўночнай часткі Віленскага ваяводства ў дзяржаўнай дакументацыі ўжывалася спецыяльная назва — „Завілейская старана”, „Завілле”. Тэрмін гэты выкарыстоўваўся адначасова з назвай „Ашмянская старана”, які абазначаў паўднёвую частку Віленскага ваяводства. За пункт адліку прымалася сталічная Вільня. Тэрмін „Завілейская Літва” (Litwa Zawilejska) З. Вайтквяк, падобна, пераняў ад М. Стрыйкоўскага. Апошні з дапамогай гэтай назвы адрознівае землі на поўнач ад Віліі ад „Павілейскай Літвы” (Litwa Powilejska), размешчанай на поўдзень ад гэтай ракі³⁷. З. Вайтквяк прыйшоў да высновы, што падставу для рэгіянальнай адметнасці гэтай тэрыторыі стварылі тапаграфічныя асаблівасці, менавіта, спецыфіка тэрыторыі, выдзеленай воднай артэрыяй. Паняцце „Завілле” праз ужыванне ў вялікакняскай канцылярыі стала імем уласным. Даследчык адзначыў палігчына-этнічнае значэнне названага паняцця ў гістарыяграфіі 16 ст., што магло абапірацца на сляды сапраўднай асаблівасці Завілля ў больш ранні перыяд. З. Вайтквяк ідэнтыфікуе „Ашмянскую старану” з Руссю і ў асцярожнай форме высювае гэту аб Віліі як этнічнай граніцы між Літвой („старана Завілейская”) і Руссю („старана Ашмянская”)³⁸. Асцярожнасць даследчыка ў даным выпадку яўна апраўданая, бо Ашмяны ў 16 ст., несумненна, знаходзіліся ў Літве, а не на Русі. Тым не менш назіранне даследчыка аб Віліі як магчымай этнічнай мяжы заслугоўвае спецыяльнай увагі. Відавочна, раку Вілію ў яе сярэднім цячэнні ў 16 ст. можна прызнаць, са значнай доляй умоўнасці, за мяжу між двума этнічна адрознымі часткамі хароніма „Літва” (уласная Літва). „Старана За-

³⁶ Z. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.*, Poznań 1980, s. 16.

³⁷ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkich Rusi*, Warszawa 1846, t. 1, s. 240, 244, 247, 248.

³⁸ Z. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska...*, s. 12, 16.

вілейская” (за выключэннем Браслаўшчыны) — пераважна балцкая, „старана Ашмянская” — пераважна ўсходнеславянская. Тут дарэчы будзе сведчанне сучасніка — М. Стрыйкоўскага. У геаграфічных рэканструкцыях гэтага аўтара выразна заметна разуменне „Літвы Павілейскай” як русінскай тэрыторыі, а „Літвы Завілейскай” — як балцкай. Першая ў М. Стрыйкоўскага цесна звязана з „Наваградкам” і „Руссю”, другая — з Жамойццо³⁹.

У заключэнні свайго цікавага даследавання З. Вайтквяк адзначае, што „Завілле” ў 16 ст. не выдзяляецца сярод іншых тэрыторый спецыфічнымі геаграфічнымі, гаспадарчымі ці адміністрацыйнымі прыкметамі⁴⁰.

Усё вышэйсказанае дазваляе прыйсці да высновы, што тэрміны „Завілейская старана” і „Ашмянская старана”, нават з улікам іх пэўнай этнічнай спецыфікі, нельга паставіць на адзін узровень з назвамі Жамойць, Падляшша, Літва, Русь і т.п. Адметнасць першых тэрмінаў у тым, што гэтыя тэрытарыяльныя назвы-харонімы паўсталі ў рамках дзяржаўна-адміністрацыйнай адзінкі, але не сталі часткай адміністрацыйнага падзелу. Узаемаадносіны іх з харонімамі вышэйшага ўзроўню і парадзіўшай іх адміністрацыйнай адзінкай можна паказаць праз наступную схему:

Схема паказвае несупадзенне этнічных, гістарычна-тэрытарыяльных і дзяржаўна-адміністрацыйных падзелаў. Віленскае ваяводства займала як частку этнічна балцкіх, так і частку ўсходнеславянскіх зямель.

У святле вышэйсказанага паспрабуем разгледзець шырока распаўсюджанае разуменне сярэднявечнай Літвы як формулу: Літва = Жамойць + Аўкштота. З аднаго боку ясна, што Літва ў 15-16 ст.ст. складалася з усходнеславянскай і балцкай частак і не ўключала Жамойць. З другога — паказаная вышэй формула, якая ўяўляе сабой механічны перанос існуючай сёння сітуацыі на сярэднявечча, над-

³⁹ M. Strykowski, *Kronika...*, t. 1, s. 240, 244, 247, 248; гл. таксама: *Хроника Быховца*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, Москва 1975, т. 32, с. 151.

⁴⁰ Z. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska...*, s. 126.

звычай шырока распаўсюджана ў гістарыяграфіі⁴¹. Для яе абгрунтавання часта звяртаюцца да сведчання вялікага князя Вітаўта, змешчанага ў яго лісце да германскага імператара Жыгімонта Люксембургскага. Працытую ліст, датаваны 11 сакавіка 1420 г., з нагоды яго важнасці: „Вы выказаліся і прынялі пастанову наконт Жамойці, якая ёсць наша спадчына і наша ўласнасць, як законная спадчына ад прадзедаў і дзядоў нашых, якою валодаем і цяпер, ды якая таксама ёсць і заўсёды была адзінай з Літвой, бо адна і тая самая мова і адныя і тыя ж людзі. Але дзеля таго, што Жамойць ляжыць ніжэй за Літву, яна і называецца Жамойцо, што азначае па-літоўску ніжэйшая зямля. А на Жамойці Літву называюць Аўкштотай (выдзяленні зробленыя мной — А. К.), што значыць вышэйшая зямля ў параўнанні з самой Жамойцо. Аднак на Жамойці людзі з даўніх часоў называюць сябе літоўцамі і ніколі жамойтамі, а таму з гэтае прычыны ў нашым тытуле мы ніколі не пішам сябе з Жамойці, бо ўсё ж ёсць адно: і людзі, і зямля”⁴². Наконт апошняга сцвярджэння заўважана, што тут Вітаўт пакрываў душой, бо ён ужываў Жамойць у сваім тытуле, хоць бы ў акце з 1417 г. аб заснаванні на Жамойці Медніцкага епіскапства. Ёсць сведчання таксама аб успрыманні Вітаўтам жамойтаў як асобнага народа⁴³.

Разглядаемы ліст з’яўляецца дыпламатычным дакументам, створаным для дасягнення канкрэтных палітычных мэт і таму не можа лічыцца бесстароннім сведчаннем. Тым больш, што ў дакуменце ёсць не адпавядаючыя рэальнасці сведчання, паўстаўшыя, па ўсёй верагоднасці, са свядомай волі яго аўтара. Тым не менш патрэбна прызнаць рацыю князю Вітаўту, знайшоўшаму патрэбныя аргументы ў праўдзівай этнічнай блізкасці Аўкштоты і Жамойці. Аднак у лісце вялікага князя, несумненна, дакладна ведаўшага сапраўдны стан рэчаў, няма сцвярджэння, што Літва складаецца з Жамойці і Аўкштоты. Сказанае: „А на Жамойці Літву называюць Аўкштотай”. Без сумнення гаворка ідзе аб паўночнай ці балцкай частцы хароніма „Літва”, меўшага ў сваім складзе яшчэ паўднёвую ўсходнеславянскую частку.

Перш чым перайсці да праблемы лакалізацыі Літвы на 13 ст. і раней, варта паспрабаваць разабрацца ў сітуацыі на 14 ст. М. Любаўскі, прааналізаваўшы дамову Ягайлы і Кейстута з хохмайстрам Тэўтонскага ордэна ад 1379 г., адзначае: „Гарадзенская зямля ў гэ-

⁴¹ S. Zajączkowski, *Dzieje Litwy pogańskiej*, Lwów 1930 s. 13; H. Łowmiański, *Geografia polityczna Baltów...*, s. 59; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1990, s.15.

⁴² *Codex epistolaris Vitoldi (1376-1430)*, ed. A. Prochaska, Cracoviae 1882, n. 861.

⁴³ П. Урбан, *Да пытання...*, с. 29-30.

тым дагаворы адрозніваецца ад рускіх воласцей, суседніх з уладаннямі ордэна, а гарадніяне ад рускіх, прычым першая назва ў акце дамовы не раз заменена словам Літва⁴⁴. „Літоўская зямля” выступае ў вялікакняскім прывілеі ад 1387 г., у якім Ягайла надаваў свайму брату Скіргайлу шэраг зямельных уладанняў. У дакуменце таксама ўжываецца акрэсленне „на рускай старане горад Менск Літоўскага княжэння”⁴⁵. Я. Якубоўскі атаясамляў „рускую старану” з Руссю і распаўсюджаў гэты выраз на ўсе пералічаныя пасля Менска мясцовасці⁴⁶. Але ў тэксце дакумента назва „руская старана Літоўскага княжэння” звязана непасрэдна з Менскам, невядома, ці адносілася яна да Свіслачы, Бабруйска і інш. Аналізуючы дакумент, Г. Лаўмяньскі вырашыў, што названае ў тэксце Троцкае княства — гэта і ёсць Літоўская зямля. Аднак у дакуменце сказана дастаткова ясна „ў літоўскай зямлі княжэнне Троцкае”⁴⁷, гэта значыць гаворыцца аб частцы названай зямлі. З названага дакумента Я. Якубоўскі вывеў, што Троцкае княства займала паўднёва-заходнюю частку ўласнай (балцкаэтнічнай) Літвы⁴⁸. У другой працы гэты даследчык падтрымлівае тэзу М. Любаўскага аб біэтнічнай Літве⁴⁹, ніяк не каментуючы сваё першае разуменне „Літвы ўласнай”.

У прывілеі 1387 г. ёсць цікавыя звесткі аб этнічным вобліку мясцовасцей у ваколіцах Вільні і ў Троцкім княстве, якое Я. Якубоўскі і Г. Лаўмяньскі бачылі як праўдзівую этнічна балцкую тэрыторыю. Пералічаныя ў дакуменце імёны баяраў і назвы вёсак, размешчаных паблізу Вільні і Трокаў (на поўдзень і паўднёвы ўсход), носяць выразны ўсходнеславянскі характар: „в Солчніцах і ў той воласці, тое сяло Іванава, што Андрэй дзяржаў Барысавіч” (Салечнікі каля 40 км ад Вільні), „на Вацэ сяло, што Барыс дзяржаў” (10-20 км ад Вільні). Сёлы „Лебядзеўскай воласці” ў ваколіцы Крэва (каля 90 км ад Вільні) таксама маюць выразна русінскія назвы: Дзьмігрыева Сяло, Груздовіца, Анцыпарава Сяло ды Скалубіна і Тургенева Сяло⁵⁰. Саму сталічную Вільню крыжацкая хроніка ў канцы 14 ст. называе „рускім горадам”⁵¹, а Е. Ахманьскі на 1390 г. налічыў у Віль-

⁴⁴ М. Любавский, *Областное деление...*, с. 4.

⁴⁵ J. Jakubowski, *Opis Księstwa Trockiego z 1387 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1907, t. V, z. 1, s. 44.

⁴⁶ Там жа, с. 27.

⁴⁷ H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów...*, s. 91; Jakubowski, *Opis Księstwa Trockiego...*, s. 44.

⁴⁸ J. Jakubowski, *Opis Księstwa Trockiego...*, s. 25.

⁴⁹ J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, Kraków 1928, s. 14.

⁵⁰ J. Jakubowski, *Opis Księstwa Trockiego...*, s. 45.

⁵¹ *Kronika Wiganda z Marburga*, Poznań 1842, s. 295.

ні 12 праваслаўных цэркваў (у два разы больш чым касцёлаў). Археалаг У. Галубовіч адкрыў у Вільні культурныя напластаванні, тыповыя для ўсходнеславянскага горада⁵², што пацвердзілася пазнейшымі раскопкамі. Па ўсёй верагоднасці, гэты горад і быў заснаваны ўсходнімі славянамі, як і ўсе астатнія гарады ў рэгіёне — Гродна, Навагрудак і інш. Цікава, што ў цэнтры Вільні да ракі Віліі (Нярыс — па-літоўску) упадае рэчка Вільня, гэтаксама як Палота ў Полацку, Гараднічанка ў Гродна, Віцьба ў Віцебску і г.д. Пра ролю ўсходнеславянскага каланізацыйнага патоку ў фармаванні этнічнага вобліку гістарычнай Літвы гаворка будзе далей.

Даследчыкі, якія займаліся лакалізацыяй Літвы 12-13 ст.ст., шукалі яе на тэрыторыі сённяшняй этнічнай Літвы (выключэнне — М. Ермаловіч). Дэталёва распрацаваную лакалізацыю Літвы на гэты час прапанаваў Г. Лаўмяньскі, разумеючы Літву выключна ў монаэтнічна балцкім сэнсе⁵³. Прапанаванае Г. Лаўмяньскім раяніраванне балтаў у многім застаецца актуальным і сёння. Лакалізацыя палітычна-тэрытарыяльных адзінак у шэрагу выпадкаў даведзена да найдрабнейшага ўзроўню — акруга вакол гарадзішча (пятага паводле класіфікацыі таго ж Г. Лаўмяньскага). Адзінка першага ўзроўню — саюз плямёнаў пад назвай „Літва”, складалася з двух плямёнаў — жамойтаў і аўкштайтаў (другі ўзровень), потым ішлі землі (трэці), воласці (чацвёрты) і акругі (пяты). „Літва ў вузкім сэнсе”, ці „ўласная Літва” была адной з трох ці чатырох земляў Аўкштоты. Межы між землямі Г. Лаўмяньскі праводзіў па пушчах, паколькі лічыў іх міжплемяннымі пагранічнымі пусткамі. Як выдаецца, даследчык перабольшваў значэнне пушчаў у якасці міжэтнічных граніц (аб памылцы ў выпадку з руска-літоўскай мяжой Г. Лаўмяньскі прызнаецца сам)⁵⁴. У рэканструкцыі Г. Лаўмяньскага маюцца разыходжанні між апісаннем месцазнаходжання некаторых зямель і размяшчэннем іх на карце. Так Нальшанская зямля на карце размешчана на паўднёвым усходзе і поўдні Аўкштоты, а не паўночным усходзе, як пададзена ў тэксце. Літоўская зямля на карце паказана на паўднёвым захадзе, а ў тэксце — на поўдні (мал. 3). Размяшчэнню Літоўскай зямлі на паўднёвым захадзе Аўкштоты супярэчаць указанні важнай тагачаснай крыніцы (Галіцка-Валынскі летапіс): Войшалк збудаваў манастыр „на мяжы Наваградка з Літ-

⁵² В. и Е. Голубовичи, *Кривой город Вильно*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР”, Москва 1945, вып. 11, с. 114-126.

⁵³ H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów...*, s. 59-105.

⁵⁴ H. Łowmiański, *Geneza ziemi polockiej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 3, Historia, Warszawa 1968, s. 18.

вой”⁵⁵. Цікава, што праз трыццаць з лішнім гадоў (1968 г.) Г. Лаўмяньскі выказаў новае, адрознае ад ранейшага разуменне тэрміна „Літва”. Даследчык ужо гаворыць аб тэрыторыі „змяшэння элементу літоўскага і славянскага” або „што Русі плаціла даніну тэрыторыя, заселеная змешаным руска-літоўскім насельніцтвам, якая ў рускіх крыніцах мела назву Літвы”⁵⁶ (выдзелена мною — А. К.).

Як вядома, пісьмовыя крыніцы ўтрымліваюць толькі ўскосную інфармацыю аб размяшчэнні асобных земляў Аўкштоты. Так можна з пэўнасцю вывесці, што з Лівоніяй межавала Нальшанская зямля, а далей углыб Аўкштоты, гэта значыць на поўдзень ад Нальшанаў знаходзілася Літоўская зямля. Гэтую выснову Г. Лаўмяньскага пацвярджае Э. Гудавічус⁵⁷. Аб размяшчэнні Дзяволтвы няма і ўскосных сведчанняў, але адштурхоўваючыся ад Нальшанаў і Літвы, можна вывесці, што яна знаходзілася ў цэнтры ці ў заходняй частцы Аўкштоты. Г. Лаўмяньскі лакалізуе яе па населенаму пункту Дзевалтова. У існаванні Упіцкай зямлі на ўзроўні нумар 3 сам Г. Лаўмяньскі не да канца ўпэўнены, бо яна ў крыніцах упамінаецца толькі аднойчы⁵⁸.

Такім чынам актуальным застаецца прыблізнае і стогадовае даўнасці акрэсленне Літвы, зробленае М. Любаўскім — „вобласць правых прытокаў Нёмана, пераважна ракі Віліі”. Яго трохі ўдакладніў Э. Гудавічус. Прааналізаваўшы пісьмовыя і археалагічныя сведчання аб размяшчэнні асобных земляў Аўкштоты, даследчык прыйшоў да высновы, што „сукупнасць памянутых даных дазваляе ў нейкай ступені размежаваць паўднёвую і паўночна-ўсходнюю Аўкштайтгю і звязаць першую з Літвой, у вузкім сэнсе, а другую — з Нальшай”⁵⁹. На думку Э. Гудавічуса, пытанне аб больш дакладных межах Нальшанаў і Літоўскай зямлі нельга лічыць вырашаным, асабліва, што датычыцца мяжы падзелу між гэтымі землямі. Фактычна, Э. Гудавічус праз паўсотні гадоў прыйшоў да тых жа высноў, што Г. Лаўмяньскі ў 30-х гадах і ўслед за знакамітым гісторыкам паўтарыў супярэчнасць між тэкстай і картаграфічнай лакалізацыяй „Літвы ў вузкім сэнсе”.

Ад часу стварэння канструкцыі Г. Лаўмяньскага новых пісьмовых крыніц 13-14 ст.ст. амаль не выяўлена, затое даныя археалогіі стабільна накопліваюцца з году ў год. Археологі (пасля вайны рас-

⁵⁵ Полное собрание русских летописей, т. 2, с. 859.

⁵⁶ H. Łowmiański, *Geneza ziemi polockiej...*, s. 19.

⁵⁷ Э. Гудавічус, *Литва Миндовга*, [в:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*, Вильнюс 1985, с. 226.

⁵⁸ H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów...*, s. 88, 94.

⁵⁹ Э. Гудавічус, *Литва Миндовга...*, с. 225.

копкі на тэрыторыі Літвы праводзяць толькі літоўскія даследчыкі) прапаноўваюць свае лакалізацыі „Літвы ў вузкім сэнсе”. Аднак выдзеліць з дастатковай надзейнасцю лакальныя „зямельныя” варыянты сярод археалагічных матэрыялаў не ўдаецца. Відавочна, таму археолагі ў сваіх рэканструкцыях надаюць пачатковай Літве (ці арэалу жыхарства літоўцаў) значна большыя памеры чым гісторыкі. Напрыклад, Літва гісторыкаў Г. Лаўмяньскага — Э. Гудавічуса займае толькі паўднёва-заходні ўскраек арэалу літоўцаў, вызначанага археолагам Р. Ваўкайтэ-Кулікаўскіене (мал. 5). У археолага А. Таўтавічуса на гэтым месцы паказаны ўчастак змешанага літоўска-яцвяжскага насельніцтва. Археолагі А. Лухтан і В. Ушынскас крытыкуюць версію Г. Лаўмяньскага — Э. Гудавічуса і прапаноўваюць уласную лакалізацыю „Літвы ў вузкім сэнсе”. А. Лухтан і В. Ушынскас прапавалі на базе археалагічных крыніц прасачыць працэс і асноўныя этапы станаўлення Літоўскай зямлі ад сярэдзіны першага тысячагоддзя да 12-13 ст.ст. Лакалізацыя А. Лухтана — В. Ушынскаса характарызуецца невыразнасцю і выступае ў форме выразу: „частка ўсходняй Літвы”, „басейн ракі Нерыс”, „ва ўсходняй Літве, пераважна ў басейне ракі Нерыс”⁶⁰. На змешчаных у працы картах межы гэтай зямлі яны не паказваюць. Увогуле заўважана, што літоўскія калегі ў сваіх публікацыях, на жаль, не карыстаюцца дакладнымі картамі⁶¹.

А. Лухтан і В. Ушынскас выводзяць, што на названай тэрыторыі з канца 4-5 ст.ст. н.э. на месцы цэнтральнай групы культуры штрыхаванай керамікі (першая палова 1-га тыс.) з’яўляюцца помнікі культуры ўсходнелітоўскіх курганоў⁶². На мяжы 1-2 тыс., па меркаванні аўтраў, гэтая тэрыторыя выступае ўжо як Літоўская зямля. У ёй адбываюцца сацыяльна-эканамічныя змены, пачынаецца працэс феадалізацыі. Сярод феадальных цэнтраў выдзяляецца Вільня, якая ў 13 ст. ужо была „буйнейшым феадальным замкам Літвы”, буйным горадам і, верагодна, з’яўлялася сталіцай Міндоўга⁶³. Такім чынам „вузкі сэнс” Літоўскай зямлі ў А. Лухтана — В. Ушынскаса ахоплівае практычна ўсю Аўкштоту і выглядае намнога шырэйшым за Літоўскую зямлю Г. Лаўмяньскага — Э. Гудавічуса. Галоўным недахопам гэтай чыста археалагічнай рэканструкцыі з’яўляецца яўная супярэчнасць з пісьмовымі крыніцамі. Яна цалкам

⁶⁰ А. Лухтан, В. Ушынскас, *К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных*, [в:] *Древности Литвы и Белоруссии*, Вильнюс 1988, с. 90, 93, 96.

⁶¹ J. Tyszkiewicz, *Proces slawizacji ziem dorzecza Niemna w VI—XI w.*, „Przegląd Historyczny”, 1973, t. 64, s. 21.

⁶² А. Лухтан, В. Ушынскас, *К проблеме...*, с. 93, 96.

⁶³ Там жа, с. 97, 103.

„паглынула” Нальшаны і Дзяволтву, якія ў пісьмовых крыніцах выступаюць на адным узроўні з Літоўскай зямлёй. Даследаванні А. Лухтана і В. Ушынскаса яшчэ раз пацвярджаюць складанасць раённаравання Аўкштоты на грунце археалагічных матэрыялаў.

Механічны перанос сучаснага разумення Літвы (Літва = Жамойць + Аўкштота) на сярэднявечча выклікае блытаніну і ў вызначэнні адносін між сярэднявечнымі Літвой і Аўкштотай. Напрыклад, Р. Ваўкайтэ-Кулікаўскіене ў адной працы паказвае на карце (пачатак 2-га тыс. н.э.) тэрыторыі жамойтаў і аўкштайтаў, аб’ядноўваючы іх агульнай назвай „літоўцы” (мал. 6). На другой карце, храналагічна сумешчанай з першай (9-12 ст.ст.), паказаны ўжо толькі жамойты і літоўцы (мал. 5). У А. Таўтавічуса на адной карце (6-12 ст.ст.) прысутнічае ўся тройка (літоўцы, жамойты і між імі аўкштайты — мал. 7), на другой (6-8 ст.ст.) прамежкавая група названа „злітоўшчанымі пражамайтамі ці заходнімі аўкштайтамі” (мал. 8). Здаецца, падобнай блытаніны можна пазбегнуць, калі прыняць формулу: Аўкштота — гэта жамойцкая назва балцкай часткі хароніма „Літва”. Яшчэ Г. Лаўмяньскі заўважыў, што ўсходнеславянскія крыніцы ўвогуле не ведаюць назвы „Аўкштота”⁶⁴. Дадамо, паняцця „Аўкштота”, падобна, амаль не выкарыстоўваюць і дзяржаўныя дакументы ВКЛ. Напомнім формулу Вітаўта: „А на Жамойці Літву называюць Аўкштотай”. Да іншай высновы прыйшоў П. Урбан, дэталева аналізаваўшы звесткі крыжацкіх хронік 14-15 ст.ст. і акты вялікага князя Гедыміна. Даследчык зрабіў вывад, што „Аўкштота была асобнай зямлёй і ніколі не атаясамлівалася з уласнай Літвой”⁶⁵. П. Урбан размясціў Аўкштоту на поўнач ад ракі Віліі, па абал пап рэчкі Святой і аднёс да гэтай зямлі Вількамір, Уцяну, Таўрагіні, Больнікі, Малаты, Дубінкі, Гедройці, Немянчын, Кернава, Шашолы, Пабойск, Рогава, Кейданы, Шаты, Жэймы, Кульву, Ворлава і Коўна, магчыма яшчэ Упіту і Свяцяны. Акрэсленая даследчыкам тэрыторыя практычна супадае з харонімам 16 ст. „Завілейская Літва”, вызначаным дастаткова надзейна і дакладна. Таму высновы П. Урбана не могуць быць прыняты за дакладныя.

Арыгінальную версію лакалізацыі Літвы 12-13 ст. ст. прапанаваў М. Ермаловіч. У адрозненні ад іншых даследчыкаў гэты гісторык знайшоў летапісную Літву не ў сучаснай Летуве, а на тэрыторыі Беларусі. Галоўная ідэя даследчыка: летапісная Літва — гэта найбольшы востраў балцкага насельніцтва сярод славянскіх тэрыторый, дакладней, „яна ўрэзвалася клінам паміж Полацкай, Турава-Пінскай і Новагародскай землямі і побач з імі з’яўляецца адной

⁶⁴ H. Lowmiański, *Geografia polityczna Baltów...*, s. 60

⁶⁵ П. Урбан, *Да пытання...*, с. 43.

з гістарычных абласцей Беларусі”⁶⁶ (мал. 1, 9). Для падобнай лакалізацыі М. Ермаловіч выкарыстаў ускосныя сведчанні пісьмовых крыніц і размяшчэнне тапонімаў „Літва”. Напрыклад, летапіс паведамляе, што ў 1159 г. мінскі князь Валадар Глебавіч „хадзіў у лясках пад Літвою”, а Войшалк у 1262 г. заснаваў манастыр „на Нёмане, між Літвою і Ноўгарадкам”. У выніку даследчык размяшчае Літву між Навагрудкам і Мінскам⁶⁷. На грунце падобных ускосных звестак зроблена выснова аб суседстве Літвы з Пінскай зямлёй. Напрыклад, літоўцы з набегу на Валынь вярталіся праз Пінскую зямлю і г.д.

На падставе ўказаных даследчыкам летапісных звестак з такой жа ці нават большай верагоднасцю можна лакалізаваць Літву ў іншых месцах. Размяшчэнне тапонімаў „Літва” таксама не з’яўляецца дастаткова надзейным аргументам у такім дэталёвым раёнраванні.

Межы Літвы М. Ермаловіч апісвае так: „На поўначы яна межавала з Полацкім княствам па нёманскай Бярэзіне. (...) На ўсходзе Літва межавала з Мінскім княствам, заходні рубеж якога не ішоў далей ракі Усы (прыток Нёмана). (...) Далей мяжа Літвы пераходзіла на Шчару, вялікі паўднёвы выгіб якой і з’яўляўся прыродным рубяжом Літвы на паўднёвым усходзе, поўдні і паўднёвым захадзе. Прыкладна па вярхоўі ракі Мышанкі і па ніжнім цячэнні ракі Валаўкі ішоў заходні рубеж Літвы, які ў больш старажытныя часы аддзяляў яе ад яцвягаў⁶⁸. Цікава, што М. Ермаловіч не ўзгадвае свае распрацоўкі з высновамі М. Любаўскага, гэтаксама не каментуе і дэталёвыя рэканструкцыі Г. Лаўмяньскага. З’яўленне гіпотэзы М. Ермаловіча яшчэ раз сведчыць аб тым, што нешматлікія і ўскосныя пісьмовыя звесткі часам можна інтэрпрэтаваць даволі свабодна і па-рознаму.

У выпадку з Літвой аднак уяўляецца магчымым узгадніць між сабой інфармацыю пісьмовых і археалагічных крыніц і прапанаваць лакалізацыю, якая не пярэчыць ні тым, ні другім. Як ужо ўпаміналася, даследчыкі згаджаюцца, што пісьмовыя крыніцы дазваляюць размясціць Літоўскую зямлю на поўдні, Нальшанскую зямлю — на паўночным усходзе, а Дзяволтву — у цэнтры Аўкштоты. Археалогія паказвае, што ўся гэтая тэрыторыя пакрываецца культурай усходнелітоўскіх курганоў. Калі прыняць за Літву паўднёвую частку Аўкштоты ці арэала ўсходнелітоўскіх курганоў, то яна сапраўды межавала і з Мінскай, і з Навагрудскай землямі (мал. 1).

⁶⁶ М. І. Ермаловіч, *Па слядах аднаго міфа*, Мінск 1991, с. 34.

⁶⁷ Там жа, с. 21.

⁶⁸ Там жа, с. 23-24.

Як высветлілася, пачатковая „Літва ў вузкім сэнсе” — зусім не тая Літва, якая выступае ў актах ВКЛ 14-16 ст.ст. Калі напачатку гэтае паняцце тычылася балцкай тэрыторыі, то ў 14-16 ст.ст. яно ўжо складалася з двух этнічна розных частак. Адначасова захоўвалася разуменне тэрміна ў этнічна балцкім сэнсе. Каб разабрацца ва ўсіх гэтых тонкасцях, відавочна, патрэбна разглядаць эвалюцыю названага тэрміна як цэласны доўгатэрміновы працэс.

У гістарыяграфіі даўно заўважана, што тэрмін „Літва” мае тры сэнсавыя значэнні (А. Халецкі)⁶⁹:

1. палітонім, ці абазначэнне ўсёй дзяржавы — ВКЛ;
2. харонім, ці „Літва ў вузкім сэнсе” (тэрмін уведзены М. Любаўскім) — гістарычны цэнтр дзяржавы;
3. Літва ў сэнсе этнаграфічным (маецца на ўвазе этнаграфічна балцкім).

Палітонім „Літва” аб’ядноўваў усе тэрытарыяльныя складнікі дзяржавы, жыхароў якой незалежна ад іх этнічнай ці канфесійнай прыналежнасці за мяжой называлі „ліцвінам”. Па назіранні А. Халецкага ўжо ў афіцыйнай тытулятуры Міндоўга ўжывалася толькі адна назва Літвы, хоць дзяржава складалася як з балцкіх, так і ўсходнеславянскіх зямель. Дадатак „Русь” з’явіўся ў тытуле толькі пры Гедыміне, калі да дзяржавы былі далучаны некаторыя землі Русі⁷⁰.

У гісторыкаў як правіла не ўзнікае праблем з дакладным ужываннем назвы Літва ў сэнсе палітоніма. Інакш выглядае сітуацыя з двума астатнімі значэннямі. У гістарыяграфіі часта блытаецца монаэтнічнае (балцкае) разуменне тэрміна „Літва” з аднайменным сярэднявечным харонімам — абазначэннем тэрыторыі са змешаным балтаславянскім насельніцтвам. Іншымі словамі, сітуацыя 20-га ст., калі назва „Літва” замацавалася за этнічна балцкай тэрыторыяй, пераносіцца на сярэднявечча. У выніку ўзнікаюць праблемы з адэкватнай ацэнкай сутнасных момантаў гісторыі ВКЛ.

Аналіз пісьмовых крыніц паказвае, што выступаючыя ў іх тры варыянты тэрміна „Літва” маюць пэўную храналагічную іерархію, якая ў ходзе гістарычнага працэсу падвяргалася значным зменам. Інакш кажучы, у ходзе эвалюцыі адно разуменне тэрміна набывала важнейшае першаснае значэнне, другое адыходзіла на задні план. Можна паспрабаваць укласці гэтыя змены ў просценькую схему:

⁶⁹ О. Halecki, *Litwa, Ruś i Żmudź...*, s. 215-216.

⁷⁰ Там жа, с. 216-217.

З утварэннем ВКЛ першаснае важнейшае значэнне набыло разуменне Літвы ў якасці назвы ядра дзяржавы (тэрыторыі з балтаславянскім насельніцтвам). Адначасова існавала ўсведамленне і балцкаэтнічнага нападзення тэрміна (мова, свядомасць этнічнай блізкасці часткі Літвы да Жамойці)⁷¹, якое аднак адступіла на другі план. Становішча кардынальна змянілася ў 20-м ст. пасля ўтварэння балцкай дзяржавы, прыняўшай назву Літва.

Сітуацыя ўяўляецца дастаткова тыповай. Агульным момантам між двума відамі чалавечых супольнасцей — этнасам і дзяржавай — з'яўляецца тое, што яны прызваныя забяспечыць членам супольнасці лепшыя ўмовы для выжывання. Дзяржава — арганізацыя па паходжанні больш позняя, названую функцыю выконвае з большай эфектыўнасцю. Таму пры перасячэнні інтарэсаў этнічных і дзяржаўных структур перавагу атрымліваюць апошнія. У нашым выпадку Літва як дзяржаўная структура (галоўнае ядро дзяржавы) адсоўвае на маргінэс Літву як паняцце этнічнае. У гістарычнай Літве адміністрацыйны падзел у значнай ступені ігнаруе этнічныя межы (гл. схему № I).

На заканчэнне можна падсумаваць галоўныя высновы. У навуковай літаратуры прынята:

1. У 14-16 ст.ст. харонім „Літва” („Літва ў вузкім сэнсе”, „Літоўская зямля”) складаўся з балцкай і ўсходнеславянскай этнічных частак і не ўключаў Жамойць.

2. Першапачаткова харонім „Літва” адносіўся да балцкай тэрыторыі.

Месцазнаходжанне Літвы на 16 ст. даволі дакладна вызначана апошнімі даследаваннямі М. Спірыдонава, у той жа час лакалізацыя пачатковай Літвы вызначана толькі прыблізна. У гістарыяграфіі распаўсюджана думка, што тэрытарыяльнае пашырэнне хароніма „Літва” адбылося праз далучэнне да Літвы суседніх ўсходне-

⁷¹ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1961, ks. 1-2, s. 286; Эразм Цёлак казаў у 1501 г., што літоўцы захоўваюць уласную мову, хоць карыстаюцца мовай русінаў: *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque finitimarum Historiam illustrantia*, t. 2, Romae 1861, s. 277.

славянскіх тэрыторый. У выніку апошнія цалкам страцілі сваю адметнасць і з сярэдзіны 13 ст. пачалі лічыцца Літвой⁷².

Апошняя тэза патрабуе ўдакладнення, бо як добра вядома, у складзе Літвы адметнасць трацілі балцкія, а не ўсходнеславянскія землі. У гістарычнай Літве балцкія землі падвяргаліся моцнай усходнеславянскай асіміляцыі. Дзяржаўная ўлада ВКЛ яшчэ больш умацніла гэты працэс, хоць кіруючая дынастыя і частка вышэйшай арыстакратыі былі балцкага паходжання. На балцкай тэрыторыі ўстанаўлівалася сістэма кіравання па ўзору ўсходнеславянскіх земляў і ў якасці дзяржаўнай уводзілася русінская мова.

Пераўтварэнне пачатковай балцкай Літвы ў балта-славянскую, па ўсёй верагоднасці, праходзіла двума шляхамі — праз каланізацыйны рух усходніх славян на балцкія землі і праз дзейнасць у змешанай балта-славянскай зоне новага дзяржаўнага ўтварэння — Вялікага княства Літоўскага.

Streszczenie

W historiografii często mylone jest współczesne monoetniczne (bałtyckie) rozumienie terminu „Litwa” i jednobrzmiącego średniowiecznego choronimu, będącego oznaczeniem terytorium zamieszkałego przez zmieszaną ludność bałtosłowiańską. Bywa to przyczyną komplikacji związanych z adekwatnym rozumieniem historii początków Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Porównanie pisemnych i archeologicznych źródeł dowodzi, że prehistoryczna Litwa zajmowała południową część arealu kultury wschodniolitewskich kurhanów (rys. 1). Później, w wyniku kolonizacji bałtyckich ziem przez Słowian, Litwa przeistoczyła się w terytorium ze zmieszaną ludnością bałtosłowiańską. Nazwa ta rozciągnęła się na całą bałtycko-słowiańską strefę przenikania — na ziemię Wileńszczyzny, Grodzieńszczyzny i Nowogródzyny, które stały się załączkiem Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Summary

Historians often confuse the contemporary monoethnic (Baltic) meaning of the term „Lithuania” with the same medieval geographical name that denoted the territory inhabited by a mixed Baltic-Slavic population. This sometimes provides a reason for difficulties in adequately understanding the origins of the Grand Duchy of Lithuania.

A comparison of written and archaeological sources proves that the prehistoric Lithuania extended over a southern part of the area of the culture of early Lithuanian grave-mounds. Later, due to the colonisation of the Baltic lands by Slavs, Lithuania transformed itself into a territory with a mixed Baltic-Slavic population. This name was extended over the entire Baltic-Slavic zone of interpenetration, including the Vilnia, Hrodna and Navahrudak regions, which constituted an embryo for the growth of the Grand Duchy of Lithuania.

⁷² O. Halecki, *Litwa, Ruś i Żmudź...*, s. 216; W. Pocięcha, *Królowa Bona...*, s. 11; J. Ochmański, *Granica litewska...*, s. 73.

